

GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE İZMİT PERTEV PAŞA CAMİLERİNİN KALEM İŞİ SÜSLEMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Ela TAŞ* - Ekrem ŞAHNA** - Gamze ÖZTÜRK***

Özet

Yeryüzünde medeniyet kurmuş topluluklar için yollar; siyasi, askeri ve ticari sebeplerden ötürü her zaman önemli olmuştur. Yayılma politikası zihniyetine sahip topluluklar, sahip oldukları topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak, kendilerini güvene almak ve yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak gibi amaçlarla, bu yollar üzerinde belirlemiş oldukları menzillere, konaklama mekânları yapmışlardır. Belirli aralıklarla yapılan bu merkezlerin, beklentileri karşılaması gerekliliği, birbirlerinden farklı fonksiyonlara sahip yapıların bir arada yapılmasına neden olmuş, bu şekilde de külliye adı verilen yapı topluluklarının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Temeli Samanoğulları Devleti ile atılan külliye yapılarının tarihi süreçle birlikte gelişerek devam ettirildiği ve dünya hâkimi, Osmanlı İmparatorluğu zamanında en gelişmiş seviyesine ulaştığı, şehirlerin önemli noktalarına ve şehirlerarası güzergâhlardaki kilit yerlere yaptırıldıkları görülmektedir. Yaptırıldıkları yerin gelişmesini ve canlanmasını sağlayan külliye yapıları, konumları ve plan özelliklerinin yanı sıra bünyelerinde barındırdıkları yapılarda, bilhassa camilerde, mimariyle bütünleşmiş bir şekilde uygulanan ve Osmanlı sanat zevkini yansıtan ahşap, maden, vitray ve kalem işi süslemeleriyle de önem taşımaktadır. Bu sebeple, bu çalışmanın konusu, kalem işi süslemeleriyle dikkat çeken ve Osmanlı Devleti'nin menzil külliye yapılarında yer alan, XVI. yüzyıl yapılarından Gebze Çoban Mustafa Paşa ve İzmit Pertev Paşa camilerinin süsleme programı açısından değerlendirilmesi olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Menzil Külliye, Cami, Çoban Mustafa Paşa, Pertev Paşa, Kalem işi

Abstract

AN EVALUATION ON HAND DRAWN ORNAMENTS ON THE GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA AND İZMİT PERTEV PAŞA MOSQUES

For civilizations, roads have always been significant for political, military and commercial purposes. Societies who tended to expand built accommodation places on the posts they established on these roads in order to reinforce their authority on their territory, to secure themselves and to meet their vital needs. The requirement for these centers, which were built in certain intervals, to meet the expectations caused structures with different functions to be built altogether, and consequently communities that are called social complex emerged. We see the foundations of social complex structures were laid in the State of Samanoğulları, and their construction developed and were continued in a historical process and reached its top level during the era of the mighty Ottoman Empire, and these were built on critical points in cities and in key areas on intercity routes. Bringing development and revival in the areas in which they are built, the social complexes are important not only in terms of their location and plan characteristics, but also in terms of wooden, metal, stained glass and hand drawn decorations observed on their structures and particularly on mosques, integrated with the architecture and reflecting the Ottoman taste in art. Therefore the subject of this study is the evaluation of the Gebze Çoban Mustafa Paşa and İzmit Pertev Paşa mosques, which are remarkable with their hand drawn decorations and which are among the structures of the 16th century located within the social complexes of the Ottoman Empire built on posts, with regard to their ornamentation program.

Keywords: Social complexes, mosque, Çoban Mustafa Paşa, Pertev Paşa, Hand drawn ornaments

* Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Esentepe – Sakarya, Tel: 532 476 6565 e-mail: elatas@sakarya.edu.tr

** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

*** Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Esentepe – Sakarya

GİRİŞ

Askeri nakiller ve ticari faaliyetler gibi nedenlerle tarihi süreçte Batıda Sardes'ten (İzmir), doğuda Asur'un başkenti Ninova'ya (Musul), oradan Babil'in (Bağdat) güneyine uzanan İpek Yolu'nun, Uzak Doğu'yu batıya bağlayan Baharat Yolu'nun, güneydoğu Mezopotamya'yı Sardes'e bağlayan Kral Yolu'nun (<http://www.os-ar.com/>) yapılması, yeryüzünde hüküm süren uygarlıkların yol yapımına ne derece önem verdiklerinin en önemli kanıtlarıdır.

Bu yollar, önemli güzergâhları birbirlerine bağlamalarından dolayı uzun yıllar değerlerini korumuşlardır. Birçok uygarlık tarafından ticari, siyasi ya da askeri amaçla kullanılan bu yollar, uygarlıkların birbirlerini ekonomik, bilimsel, sanatsal ve kültürel anlamlarda etkilemelerini de sağlamıştır.

Kilometrelerce uzunluktaki bu yollarda, günlerce sürecektir yolculuklarda, sefere çıkan ordunun, kervanların ve taşıma sırasında onlara eşlik eden hayvanlarının dinlenmeleri için her türlü ihtiyacın giderilebileceği konaklama mekânlarına ihtiyaç duyulmuştur.

Bu tarz yapıların imarının Orta Asya'da, Samanoğulları ile başladığı, Karahanlıların onları yenmesi ve ele geçirdikleri topraklarda onlara ait olan yapıları yeni eklemelerle kullandıkları ve saray külliyesi anlayışının ortaya çıkmasını sağladıkları, Gazneliler'in de Leşker-i Bazar Sarayı etrafına işlevleri farklı yapılar yapmaları, amaca hizmet eden toplu yapıların, çok eski dönemlerde ortaya çıktığının kanıtlarıdır (Cantay, 2002: 7).

Anadolu'nun kapılarının 1071'de Türklere açılmasıyla başlayan yayılım süreci, şehirlerarası yollarda ihtiyaçlara cevap verecek yeni yapıların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Samanoğulları ile başlayan külliye anlayışının Karahanlılardan Selçuklular'a geçtiği ve onlardan da Anadolu'da küçük beylik olarak kurulan ve ilerleyen süreçte dünya imparatorluğu haline gelen Osmanlılara miras kaldığı, Osmanlıların da bunların plan şemalarını değiştirerek ve geliştirerek uyguladığı, günümüze ulaşan eserlerden anlaşılmaktadır. Bu anlayışla ortaya konan yapılar, külliye olarak adlandırılmaktadır. Külliye, işlevleri birbirlerinden farklı, üslupları aynı olan yapılar topluluğudur (Ramazanoğlu, 2008: 338). Bu tarz yapılar, Osmanlı şehirlerine ve menzillerine konumlandırılmıştır. Her ikisinin de bulunduğu ortamı

şekillendirdiği, ancak şehir külliyelerinde asıl yapıların yanında eğitim binalarına, medreselere, mekteplere ağırlık verildiği, menzil külliyelerinde ise kervansaray ve arastalara önem verildiği (Cantay, 2002: 77) görülmektedir. İkisinin ortak özelliği ise başta gelen yapıların camiler olmasıdır. Ele almış olduğumuz yapıların Osmanlı'nın menzillerde yapmış olduğu külliyeler içerisinde yer alması, şehir külliyelerine değinmememizin sebebini oluşturmaktadır.

Menzil; askerlerin, kervanların ya da ulakların konaklamak amacıyla yolculuk esnasında dinlenmek amacıyla durdukları yerdir (Eren ve bşk., 1988: 1007). Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle yükselme devrinin başlaması ve bundan sonraki süreçte Balkanlar'a ve doğuda Afrika kıtasına kadar yayılan Osmanlı Devleti, sahip olunan topraklarda güvenliği arttırmak, haberleşmeyi sağlamak, ordunun iaşesini gidermek ve kervanların konaklamaları (Halaçoğlu, 1981: 123) için, menzil külliyesi yapmayı zaruri hissetmiştir.

Osmanlı Devletinin XVI. yüzyılda; Çardak Yakup Bey (Lâpseki), İshak Paşa (İnegöl), Çoban Mustafa Paşa (Gebze), Sinan Paşa (Sincanlı), Kurşunlu (Eskişehir), Kasımpaşa (Bozöyük), Hüsrev Paşa (Bosna), Piri Mehmed Paşa (Silivri), Hüsreviye (Halep), Kanuni Sultan Süleyman (Antakya), Süleymaniye (Şam), Rüstem Paşa (Tekirdağ), Semiz Ali Paşa (Babaeski), Kanuni Sultan Süleyman (Büyükçekmece), Sokullu (Lüleburgaz), Kasımpaşa (Havsa), II. Selim (Karapınar), II. Selim (Payas), Lala Mustafa Paşa (Ilgın), Koca Sinan Paşa (Şam) ve Pertev Paşa (İzmit) gibi çok sayıda menzil külliyesi inşa ettirdiği bilinmektedir (Cantay, 2002: 70, 77) .

Bu külliyeler içerisinde, Gebze Çoban Mustafa Paşa ve İzmit Pertev Paşa külliyelerinin önemli yeri vardır. Çünkü bu külliyeler, İstanbul'dan doğuya gidecek olan kervanların ve askeri birliklerin ilk duraklama yerleridir. Birbirlerine yakın olarak konumlandırılmış bu külliyeler, aynı yüzyılda yapılmış olmalarına rağmen plan ve süsleme özellikleri yönünden farklılık gösterirler.

Gebze (Gekbuza) (Metin, 2013: 362) ve İzmit (Nikomedia) (Yavuzyılmaz, 2012: 22), Anadolu ile Rumeli arasında önemli geçit noktaları olmaları nedeniyle tarih boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Bu merkezlerin düzenli bir şekilde gelişmesi ve büyümesi Osmanlılar zamanında gerçekleşmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin uzun süren hâkimiyetiyle alakalıdır. Aynı dönemde ordugâh olarak

kullanılan yöre, İstanbul'dan Anadolu'ya yapılan seferlerde ilk konaklama noktaları olup buraların, ticari ve kültürel açıdan gelişmelerinin başlıca sebebidir.

Bölgede yapılmış olan çok sayıda cami, mescit, tekke, türbe, kervansaray, han, hamam, çeşme ve köprü, Osmanlı Devleti'nin buraya vermiş olduğu önemin en büyük kanıtlarıdır. Yapıların birçoğu günümüze ulaşmamakla birlikte, var olanlar Osmanlı'nın bölgeye yaptığı katkıları göstermeleri açısından önemlidir.

XVI. yüzyıla tarihlendirilen Çoban Mustafa Paşa ve Pertev Paşa Külliyesi, Osmanlı İmparatorluğuna hizmet eden ve bu yapılara isimlerini veren vezirler tarafından yaptırılmış, menzil külliyesidir. Çoban Mustafa Paşa Külliyesi; cami, türbe, güneş saati, şadırvan, tekke, semahane, darüşşifa, medrese, imaret, tabhane, ahşap ev (Tamer, 1961 – 1970: 10 – 11), (bu kimine göre paşa odaları (Aldoğan, 1982: 29) kimine göre ise kandilciler evi (Zapçı, 1987: 604) olarak kabul edilmekte), su dolabı, çeşme, hamam yapılarından oluşmaktadır. Bunlardan su dolabı, çeşme, hamam işlevlerinden dolayı farklı alanlara inşa edilmiştir (Tamer, 1961 – 1970: 11). İzmit Pertev Paşa Külliyesi ise cami, çeşme, şadırvan, ayazma, sıbyan mektebi, hamam, kervansaray ve imaret yapılarından oluşmaktadır (Sönmez, 2010: 20 - 37). İki yapının da ortak özelliği arazi topografyasına uydurulmuş olmalarıdır.

Ordunun ve burada konaklayacak misafirlerin tüm ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla büyük boyutlu tasarlanan bu yapılar, menzil külliyelerinin en başarılı örneklerindedir (Seyhan, 1993: 352). İnşa edilme sebepleri, yapıların konumlandırılması ve plan özelliklerinin yanı sıra, dönemin sanat zevkini yansıtan, taş, ahşap, vitray, kalem işi gibi süslemeleriyle de dikkat çeken bu yapılar, her anlamda incelenmeye değerdir.

Bu sebeplerle, süslemeleriyle yapıldıkları dönemin beğenisini yansıtan Gebze Çoban Mustafa Paşa ve İzmit Pertev Paşa külliyelerinde yer alan camiler (Foto. 1-2), bünyelerinde barındırdıkları kalem işi bezemeler sebebiyle, bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur.

Klasik Türk sanat kollarından biri olan kalem işi, Osmanlı mimarisinde, genellikle sıva üzerine yüzeysel bir şekilde fırça ve boya kullanılarak yapılan bezemeyi ifade etmektedir. Bu sanatı icra eden kişiye de kalemkâr denmektedir (Sözen – Tanyeli, 2001: 121).

Temelini Orta Asya'dan alan bu sanat kolu, göçlerle Anadolu'ya gelmiş, Büyük Selçuklu, Beylikler, Osmanlı, Cumhuriyet ve sonrası devirlerde kültürlerarası etkileşimlerle birlikte tarz değiştirerek; sıva, ahşap, taş, deri-bez ve malakari (Taş, 2011: 21, 24) olmak üzere beş farklı teknikle, yapıldıkları dönemin süsleme anlayışını ve zevkini yansıtacak şekilde uygulanmaya devam edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin XIV. – XVII. yüzyılları arasında ortaya koyduğu eserlerde, kalem işi süslemelere bolca yer verildiği görülmektedir. Kubbe, kubbe eteği, kubbe kasnağı, kubbeye geçiş öğeleri, eksedrarlar, kemer aralarındaki geçişler, kemer karınları ve sırtları, beden duvarları, pencere çevreleri, iç mekânın yanı sıra son cemaat yeri ve revak kubbelerinde de karşımıza çıkan bu bezemelerin, mimariyi oluşturan elemanlarla uyum içerisinde olmasına dikkat edildiği, bunların topraktan elde edilen boya ile boyandığı, kenarlarının konturlandığı, kırmızı, mavi, lacivert, beyaz ve sarının en çok tercih edilen zemin renkleri olduğu ve siyahın da konturlamada kullanıldığı kaynaklarda belirtilmektedir (Ödekan, 1998: 933). Boyar maddelerin yanı sıra zenginlik ve gücün simgesi altın ve altın varak uygulamalara da kalem işlerinde yer verilmiştir (<http://www.kalemisi.com/tarihce.html>).

Osmanlı Devri dini ve sivil mimari yapılarında; genellikle, sıva üzerine yapılan kalem işi tekniği görülmektedir. Bu teknikle yapılacak süslemede; ilk olarak, uygulanacak zemine kireçli badana sürülmektedir. Daha sonra önceden yarı geçirgen olan ve üzerleri desenlenen eskiz kâğıtları duvara yapıştırılmakta ve bu desenlerin ana hatlarını oluşturan kısımlar, iğne yardımıyla delinmektedir. Bu aşamadan sonra eskiz kâğıdının üzerine kömür tozu serpilmekte ve açılan deliklerden desenin duvara geçmesi sağlanmaktadır. Desenin uygulanacağı zemin koyu renkli ise kömür tozu yerine tebeşir tozu kullanılmaktadır. Desenlerin duvara aktarımından sonra rengin kalıcı olması için tutkalla karıştırılarak yapılan boya ile renklendirme işlemi gerçekleştirilmektedir. Desenlerin belirgin hale gelmesi için de sınırları konturlanmakta ve süsleme tamamlanmaktadır (<http://www.tefekkurdergisi.com/>).

Gebze Çoban Mustafa Paşa ve İzmit Pertev Paşa camilerinde de sıva üzerine uygulanan kalem işleri düz ya da eğrisel alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Son cemaat yeri kubbeleri, kubbe geçişleri, harim mekânı kubbesi, kubbe yüzeyi ve eteği, kasnak,

kubbe geçiş öğeleri, yarım kubbeler, beden duvarları, pencere kenarları bu tarz süslemelerin uygulandığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kalem işi süslemeler her iki yapının aynı mimari strüktüründe karşımıza çıksa da desenlerin işlenişi ve kullanılan örgeler açısından farklılıklar taşıdığı gözlenmektedir.

Merkezi ve tek kubbeli olarak tasarlanmış bu camilerin kubbeleri, süsleme açısından serbest kompozisyon düzeninin kullanılmasıyla meydana getirilmiştir. Pertev Paşa'nın kubbe süslemesi, iç içe geçmiş halkalardan oluşturulmuş dairesel bir madalyon düzeni göstermektedir. Kubbe kilit taşı, ortabağ rumi ve palmet dizileriyle oluşturulmuş süslemelerle başlamıştır. Bunun etrafını, sülüs yazıyla yazılmış Fatır Suresi'nin kırk birinci ayeti çevrelemektedir. Bu ayet içeriği şöyledir: *“Muhakkak ki Allah, gökleri ve yeri, zail olurlar diye (zail olmaması için) tutuyor. Gerçekten ikisi de zail olursa (yok olurlarsa), ondan sonra, o ikisini (gökleri ve yeri) O'ndan (Allah'tan) başka tutacak yoktur. Muhakkak ki O; Halim'dir, Ğafur'dur”* (http://www.kuranmeali.org/35/fatir_suresi/41.ayet). Ayet şakayıklar, birbirlerine dallarla ve yapraklarla bağlanmış natüralist çiçeklerden oluşturulmuş başka bir halka ile çevrelenmiştir. Ayrılma rumi, tepelik rumi, ortabağ rumi ve palmetlerle oluşturulmuş şemselerle, dairesel madalyon sonlandırılmıştır. Bu madalyonun etrafında tüm kubbe yüzeyini çevreleyecek şekilde, yirmi dört adet rozete yer verilmiştir. Rozetlerde de rumi ve palmet örgeleri kullanılmıştır. Kubbe eteği birbirlerine palmetlerle bağlanmış şemselerle çevrelenmiştir. Şemselerin içleri ortabağ rumi, şakayık ve palmetlerin lacivert zemin üzerine beyaz ve kırmızı renklerle işlenmesiyle dolgulanmıştır. Şemselerin uçlarında palmetler mevcuttur. Şemselerin ve palmetlerin konturları sarı renkle çekilmiştir (Foto. 3-5).

Gebze Çoban Mustafa Camii'nin kubbe kilit taşının ve çevresinin *“Yâ Kâdiyel - hâcât, Yâ Sâmiâl Esvat, Yâ Mucibe'd Daavât, , Ya Rafiâd Derecât” – Ey ihtiyaçları gideren, Ey sesleri / çağırınları işiten, Ey dualara karşılık veren, Ey dereceleri yükselten¹*” anlamındaki ayetlerle bezenmeye başlandığı görülmektedir. Ayetlerin çevresi ise ilki kırmızı zemin üzerine beyaz, ikincisi mavi zemin üzerine beyaz ve kırmızı renklerden oluşturulmuş ve içleri stilize örgelerle dolgulanmış iki kuşakla

¹ Kubbede yer alan duanın transkripsiyonu ve meali Doç. Dr. Lütfi Şeyban tarafından yapılmıştır.

kuşatılmış, en dış kısmı ise rumi ve palmetlerle oluşturulmuş şemselerle çevrelenmiştir. Kubbe yüzeyi ise sekizer adet oval ve dairesel madalyonun aralıklarla dizilmesiyle süslenmiştir. Bunların içlerinde de şakayık, palmet ve rumilerden yararlanılarak oluşturulmuş bezemeler yer almaktadır. Kubbede, iç mekânı aydınlatmak için pencerelere yer verildiği ve bunların etraflarının da kubbe merkezi ve yüzeyi ile uyum içinde olan kalem işi örgelerle çevrelendiği görülmektedir. Etek kısmında, iki kademeli süsleme programının uygulandığı; üst kademede kırmızı, yeşil ve beyaz renklerle yapılmış iri desenler kullanıldığı, altta ise yeşil ve beyaz renklerin kullanılmasıyla yapılmış ince işçilikli stilize desenler uygulandığı izlenmektedir (Foto. 4-6).

Pertev Paşa Camii'nin kubbesi yüksek kasnağa oturtulmuştur. Bu kasnakta, iç mekânı aydınlatmak amacıyla yirmi dört adet pencereye yer verilmiş ve bunların çevresini dilimli rumi ve tepelik gibi bitkisel motiflerle oluşturulmuş kuşaklar çevrelemektedir. Çoban Mustafa Paşa'da kasnağa yer verilmeyen kubbenin, kubbeyi alttan çepeçevre saran friz kuşağıyla direkt beden duvarları üzerine oturtulduğu görülmektedir.

Yapıların kubbe geçişlerinin, pendentif ve tromplarla sağlandığı gözlenmektedir. Çoban Mustafa Paşa Camii'nde her iki geçiş sisteminin birlikte kullanıldığı, trompların istiridyeye kabuğu biçiminde işlendiği ve sadece dilimleri ayıran kısımların siyahla konturlandığı, geri kalan kısımlarda süslemeye yer verilmediği görülmektedir. Pendentiflerde ise helezonlar, şakayıklar, rumiler gibi stilize örgelerin yanı sıra çiçek gibi natüralist desenlere de yer verilmiştir. Geçiş örgeleri üst kısımda, siyah zemin üzerine bitkisel formlarla tasarlanmış meanderler ile sınırlandırılmıştır. Kemer sırt ve karın kısımlarında ise yaprak ve çiçek izlenimi oluşturan ampir üslup havası veren desenler görülmektedir (Foto. 12). Pertev Paşa'nın pendentif süslemelerinde ise ortabağ rumîler ve kanatlı rumiler, palmetlere yer verilmiştir. Pendentiflerin kenar sularında ise tepelik ve sade rumîler kullanılmıştır. Kubbe çerçevesini ise hatayi, penç, hurde rumîlerle oluşturulmuş kuşak çevrelemektedir. Kemer geçişlerinde ise kırmızı ve beyaz renklerden oluşan ardışık bir düzenleme ile çift renkli, damarlı taş işçiliği izlenimi verecek boyama düzeninin uygulandığı görülmektedir. Yine bu caminin kubbesi, dört köşeden çeyrek eksedrarlarla genişletilmiş ve bunların içlerine sülüs yazıyla ayetler işlenmiştir. Bu yapının hünkâr

mahfili ve müezzin mahfili ile bunlara simetrik olarak yerleştirilmiş kısımların üst örtülerinde de şemse, rumî, palmet gibi bitkisel karakter taşıyan kalem işi bezemelere yer verilmiştir (Foto. 11).

Çoban Mustafa Paşa'nın beden duvarlarında yer alan pencerelerin etrafı da kubbe ve kubbeye geçiş öğelerinde görülen örgelerle yapılmış çerçevelerle kuşatılmıştır. Bu caminin kible ekseninde yer alan beden duvarında, mihrabın üst kısmına ve giriş eksenindeki benden duvarına birbirlerine paralel şekilde gotik formu hatırlatan gül pencereler yerleştirilmiş ve bunların çevresi mavi zemin üzerine kırmızı - beyaz renklerle işlenmiş ve etrafı siyah renkle konturlanmış stilize bitkilerden oluşan bir çerçeveye kuşatılmıştır (Foto. 9-10). Pertev Paşa Camii'nin ise mihrap kısmının üstünde, üç bölümlü bir düzenleme görülmektedir. Mihrabın üst kısmında yuvarlak kemerli bir alınlık yer almakta bunun altında da bir gül pencere bulunmaktadır. Bu kompozisyon düzeni bize, Mağrip etkisini hatırlatmaktadır. Bu pencerenin iki yanına simetrik olarak sivri kemer formu pencereler yerleştirilmiştir. Bunları çevreleyen kuşaklarda tepelik ve kanatlı rumî olarak adlandırılan desenlere yer verilmiştir. Gül pencere üst kısımda yuvarlak kemerle çevrelenmiş, bunda da yeşil ve beyaz renklerle yapılan boyamayla çift renkli, damarlı taş işçiliği izlenimiyle, Zengi devri çift renkli taş işçiliğini hatırlatmaktadır. Kemerin üst iki kenarında yer alan köşeliklerde ortabağ rumî, kanatlı rumî, sencide, palmet ve helezonik kıvrımlı dallarla oluşturulmuş süsleme düzeni görülmektedir. Mihrap üstünde yer alan bu süslemeler, lacivert renk kullanılarak yapılmış palmetlerin ardışık dizilimiyle çevrelenmiştir (Foto. 7-8).

Her iki yapının beden duvarlarında da farklı süsleme anlayışı göze çarpmaktadır. Pertev Paşa Camii'nde üç kademeli pencere düzeni görülmektedir. Zemin seviyesindeki pencere söveleri mermer malzemeli olup sade bırakılmıştır. Bunların üstünde yarım daire formunda tasarlanmış pencere alınlıklarının çerçeveleri, pençler, saz yapraklarıyla bezenmiş, üst kattakilerde ise kanatlı ve tepelik rumîlerle oluşturulmuş bir düzenleme görülmektedir. Yine üst kattakiler, mihrap cephesiyle uyum gösteren lacivert renkte palmet dizilimlerine sahiptir (Foto.13). Çoban Mustafa Paşa Camii'nin beden duvarlarında da çift kademeli pencere uygulaması görülür. Ancak bu yapıda pencere sayısı azdır. Bunun yerine pencere izlenimi verecek kalem işi süslemelerden istifade edilmiştir. Bu süslemeler; helezonik dallar, şakayıklar ve palmetlerin yanı sıra, çok fazla stilizasyona uğramış kelebek ve uğur böceği

figürlerinden oluşmaktadır. Bu da ampir üslubun bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır diyebiliriz (Foto. 14).

Yapıların beden duvarlarındaki bordürlerde farklı uygulamalar göze çarpmaktadır. Çoban Mustafa Paşa Camii beden duvarında stilize edilmiş bitkisel formlara oluşturulmuş bordüre karşılık, Pertev Paşa'da sülüs yazıyla yazılmış bir yazı kuşağı karşımıza çıkmaktadır (Foto. 15-16).

Bu yapılarda iç mekânın yanı sıra son cemaat yerinde de kalem işi bezemelere yer verilmiştir. Bunlardan Çoban Mustafa Paşa'nın kubbe bezemesinin merkezinde çarkifelek ile çevresinde birbirlerine şakayıklarla bağlanmış ve tepeleri palmetlerle taçlandırılmış rumili kuşaklara yer verildiği görülmektedir. Bu desenin tamamı palmet formu uçlara sahip siyah konturla çevrelenmiştir. Kubbe eteğinde de, göbekte yer alan desenlerin tekrarlanmasıyla oluşturulan kuşağa yer verilmiştir. Pertev Paşa da ise merkezden dışarı kademeli bir şekilde tasarlanmış süsleme düzeni görülür. Göbekte yer alan madalyon sencede, penç, saz yaprakları, helezonlar, ayırma rumilerle dolgulanmıştır. Madalyonun çevresi lacivert bir konturla sınırlandırılmıştır. Bunun etek kısmında da göbekteki desenlerin tekrarı söz konusudur. Son cemaat yeri kubbe geçişlerinde ise Çoban Mustafa Paşa'da sade bırakılmış yüzeyler hâkimken, Pertev Paşa'da rumi, palmet, şakayık gibi bitkisel formlarla süslemeler yapıldığı görülmektedir (Foto. 17-18). Yine bu caminin son cemaat yerinin tonoz örtülü kısımlarında uçları salbeklerle uzatılmış oval madalyonlara yer verilmiştir. Tonozun kenarları tamamen palmet, rumî ve şakayıklardan oluşturulmuş desenlere sahip bordürle çevrelenmiştir (Foto. 20).

Bu alanların yanı sıra, Çoban Mustafa Paşa Camii cümle kapısının iki yanında bulunan istiridye nişi formuyla taçlandırılmış mihrabiyelerin köşeliklerinde de hatayi, penç, hurde rumilerle yapılmış, altın yıldızla renklendirilmiş kalem işi bezemeler karşımıza çıkmaktadır (Foto. 19).

Her iki camide de gözü yormayan bir süsleme anlayışının hâkim olduğu ve kalem işi bezemelerin mimariye ve kullanılan taş, ahşap, vitray gibi diğer süsleme unsurlarıyla uygun olarak tasarlandığı görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

İstanbul - Anadolu yol güzergâhında, askeri birliklerin ve kervanların konaklamaları amacıyla menzil külliyesi olarak yapılmış Gebze Çoban Mustafa Paşa ve İzmit Pertev Paşa külliyesi, bünyelerinde barındırdıkları kare planlı, tek kubbeli camileriyle Osmanlı devri klasik camii mimarisinin birer yansımasıdır.

Bu camiler mimari özelliklerinin yanı sıra kalem işi süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Yapılarda yer alan süslemelerin yerleştirilme düzeni, klasik dönem özelliği taşımaktadır. Dönem camilerinde olduğu gibi kubbe, kubbe kasnağı, kubbeye geçiş öğeleri, eksedralar, kemer aralarındaki geçişler, kemer karınları ve sırtları, beden duvarları, pencere çevreleri, iç mekânın yanı sıra, son cemaat yeri ve revak kubbeleri kalem işleriyle bezenmiştir. Mimariyle uyum içerisinde tasarlanan bu süslemelerde ruminin çeşitli formları, pençler, hatayiler, saz yaprakları, palmetler, helezonik dallar, şakayıklar kullanılmıştır.

Bu yapılarda kullanılan süsleme öğelerinin, XVI. yüzyılda yapılmış menzil külliyelerinde bulunan camilerdekilerle benzerlikler taşıdıkları izlenmektedir. Bu dönem camilerin birçoğunun kubbe süsleme düzenini, merkezden çevreye uzanan eksenler üzerine simetrik şekilde yerleştirilmiş süsleme öğeleri oluşturmaktadır. Bu da, merkeze yerleştirilen ayet etrafına işlenen şemse, madalyon ya da tığ örgeleriyle sağlanmaktadır. Kubbe süslemesinde boşluk korkusunun olmadığı ve sade süslemelerle yüzeyin dolgulandığı, bunu uygularken uyum, oran, sanatsal beğeniye dikkat edildiği ve bunların mimariyi süsleyen öteki unsurlarla uyum içerisinde olmasına önem verildiği görülmektedir. Kubbe geçişlerinde yer alan pandantiflere; “Allah” lafzı, “Peygamber” ve “Dört Halife”nin isimlerini içeren madalyonların eklendiği görülmektedir. Gerek beden duvarlarında, gerekse kubbe ve taşıyıcı unsurlarda geleneksel süsleme öğelerine bağlı kalınarak çalışıldığı, beden duvarlarına yapılan süslemelerin belli bir yükseklikten sonra başlamış olması dikkat çeken hususlardır. Ayrıca beden duvarlarındaki pencerelerin etrafını dolanan bezemeli bordürleri, bu camilerin hepsinde görmemiz mümkündür.

Pertev Paşa Camii, Bozüyük Kasımpaşa (Foto. 21) ve Eskişehir Kurşunlu camileri kubbe süslemeleri ile yukarıda belirtmiş olduğumuz özellikler yönünden benzerlik taşımaktadır. Üç yapıda da serbest ve birbirini tekrarlayan

kompozisyonlardan istifade edildiği, kubbe merkezinde iç içe geçmiş halkalardan oluşturulmuş dairesel madalyondan yararlanıldığı, kilit taşı etrafına sureler ve şems içine işlenmiş çeşitli motiflerin kullanıldığı görülmektedir. Bunların yanı sıra Erzurum Lalapaşa (Foto. 23) ve Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Camii (Foto. 22) kubbelerinde simetrik düzende işlenmiş tığlara yer verildiği görülmüş, ancak ele almış olduğumuz yapılarda, bu uygulamanın olmadığı daha sade bir düzenlemeye yer verildiği dikkat çekmektedir. Pertev Paşa ve Gebze Çoban Mustafa Paşa camilerinin, aynı yüzyılda yapılmış, Bilecik Rüstem Paşa Cami'nden de hem mimari hem de süsleme açılarından büyük farklarla ayrıldığı görülmektedir. Ele almış olduğumuz yapılar tek kubbeli, merkezi planlı tasarlanıp, beden duvarları kalem işi süslemelerle bezenirken, Osmaneli Rüstem Paşa Cami (Foto. 24) kare planlı tasarlanıp, üstü ahşap kırma çatıyla örtülmüş, duvarları da sade bırakılmıştır. Yapının sadece güneybatı beden duvarında sülüs yazıyla yazılmış bir ayete yer verilmiş, pencere kenarlarında hareketlilik sağlamak amacıyla iç ve dış bükey hatlarla oluşturulmuş şerit süslemelerden yararlanılmıştır. Yapılarda göze çarpan ana unsur, kullanılan örgelerin dönemsel beğeniye göre şekillenmiş olmalarıdır. Desenlerin, yerli geleneklerle birleşerek değişime uğradığı görülmektedir. Değişmeyen tek şey, aşırı derecede stilizasyona uğramış geometrik ve bitkisel örgelerin kullanılması olup, bunda da İslam inancının etkisi söz konusudur.

Günümüzden neredeyse altı yüzyıl önce ortaya konmuş bu yapıların süslemeleri için en büyük dezavantaj, uygulamanın alçı sıva üzerine yapılması ve bunların zamanla nemden etkilenerek dökülmeleridir. Bu da orijinal süslemelerin bozulmasına yol açmaktadır. Ele almış olduğumuz yapıların da geçen süre içinde tahribata uğradığı, kalem işi süslemelerinin döküldüğü ve kalmış olanların da sağlam süslemeler baz alınarak yenilendikleri görülmektedir. İzmit Pertev Paşa Camii'nde bu uygulamanın başarılı olduğu, Gebze Çoban Mustafa Paşa'da ise estetikten uzaklaşıldığını söylemek mümkündür. Ancak yine de bu yapıların günümüze kadar bu şekilde ulaşmış olması sevindiricidir.

KAYNAKÇA

- Aldoğan, A. (1982): Gebze’de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memluk Etkili Bezemesi: Ak Yayınları Türkiyemiz Dergisi, 38, 27 – 38.
- Cantay, G. (2002): Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
- Halaçoğlu, Y., (1981). Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı: Osmanlı Araştırmaları Dergisi, II, 123 - 132
- Metin, R. (2013). Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılda Gebze (Gekbuza)’de Sosyal Hayata Dair Bir Bakış: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (26), 363 – 374. doi: 1307 - 9581
- Ödekan, A. (1998). Kalemkari: Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II, Yapı Kredi Yayınları, 933.
- Ramazanoğlu M. G. (2008). “XVI. Yüzyıl Osmanlı Külliyesi” Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17 (3), 333 - 344.
- Seyhan, K. (1993). Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, İslam Ansiklopedisi, 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 236 – 238.
- Sönmez, N. Ü. (2010): Mimar Sinan Yapısı Menzil Külliyelerinden İzmit Pertev Paşa Külliyesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2001): Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitapevi.
- Tamer, C. (1999). Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Restorasyonu 1961 – 1970, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayın İşletmesi Yayınları
- Taş, S. (2011): Hoşap Kalesi Bezemeleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı, Erzurum.
- TDK (1988) Türkçe Sözlük II, Yeni Baskı: Türk Dil Kurumu Yayınları

Yavuzyılmaz, A. (2012): Gebze ve Çevresindeki Türk – İslam Devri Yapıları (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Zapçı N. (1987), Tarihi Süreç İçerisinde Gebze, Türk Eserleri ve Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yıldız Teknik Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

URL: <http://www.kalemisi.com/tarihce.html>, erişim tarihi: 12. 10. 2014.

URL: http://www.tefekkurdergisi.com/Yazi-TURK_SUSLEME_SANATINDA_KALEM_iSi-183237.html, erişim tarihi: 10.11.2014.

URL: http://www.kuranmeali.org/35/fatir_suresi/41.ayet/kurani_kerim_mealleri.aspx

Resimler

Fotoğraf 1: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii (wow.turkey.com)

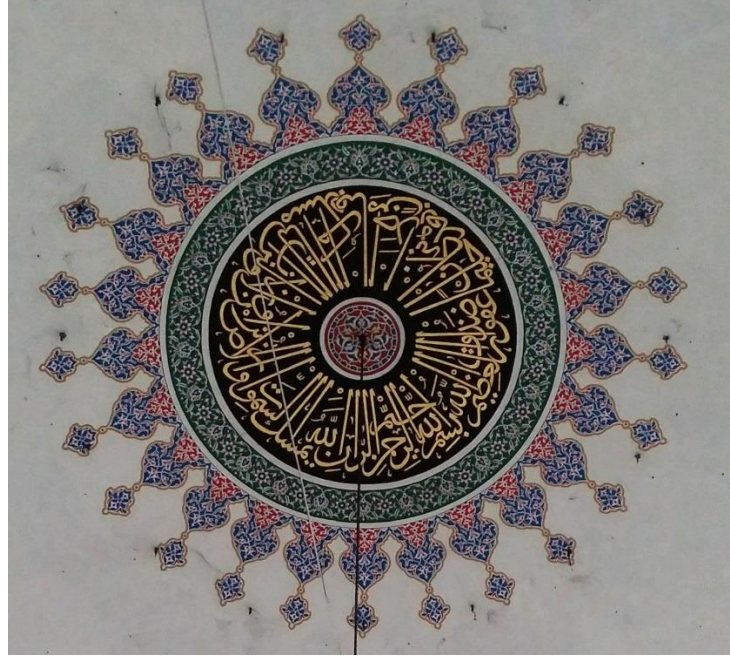
Fotoğraf 2: İzmit Pertev Paşa Camii (tr.myturkeytravel.com)

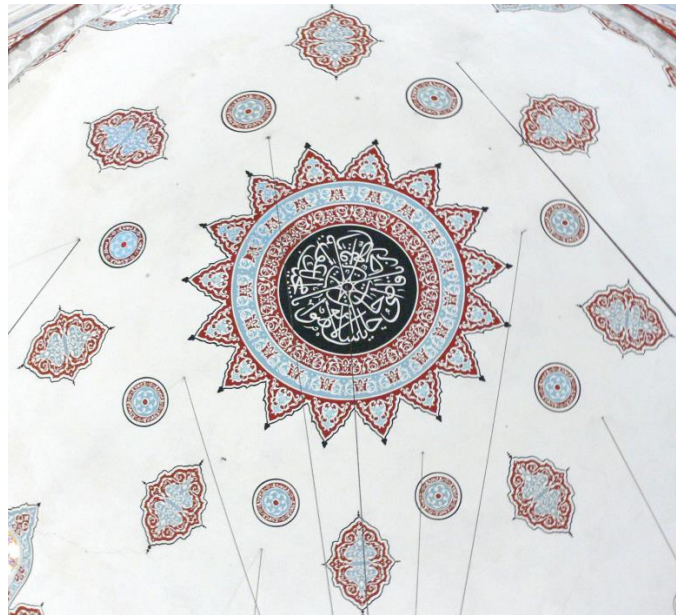
Fotoğraf 3: İzmit Pertev Paşa Camii Kubbesi

Fotoğraf 4: Gebze Çoban Mustafa Paşa Kubbesi

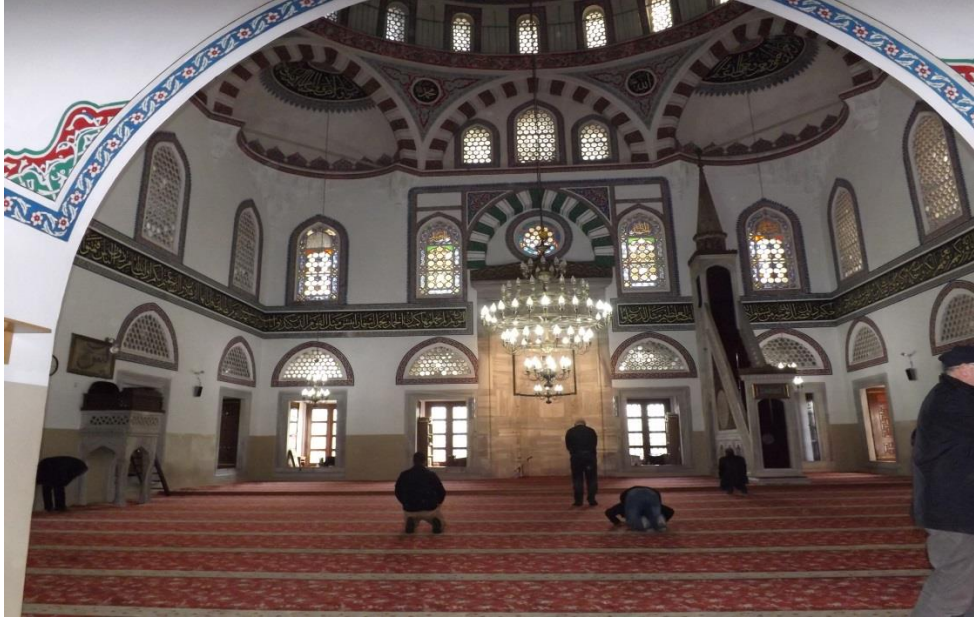

Fotoğraf 5: Pertev Paşa Camii Kubbe Merkezi Desen

Fotoğraf 6: Çoban Mustafa Paşa Kubbesi Merkezi Desen

Fotoğraf 7: Pertev Paşa Camii Kible Duvarı Genel Görünüm

Fotoğraf 8: Pertev Paşa Camii Giriş Ekseni Genel Görünüm

GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE İZMİT PERTEV PAŞA CAMİLERİNİN KALEM İŞİ SÜSLEMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Fotoğraf 9: Çoban Mustafa Paşa Camii Kible Duvarı Genel Görünüm

Fotoğraf 10: Çoban Mustafa Paşa Camii Giriş Ekseni Genel Görünüm

Fotoğraf 11: Pertev Paşa Camii kubbe geçiş elemanları

Fotoğraf 12: Çoban Mustafa Paşa Camii kubbe geçiş elemanları

Fotoğraf 13: Çoban Mustafa Paşa Camii
Pencere Kenarları

Fotoğraf 14: Pertev Paşa Camii
Pencereler

Fotoğraf 15: Çoban Mustafa Paşa Camii
Beden duvarlarını çevreleyen kuşak detayı

Fotoğraf 16: Pertev Paşa Camii
Beden duvarlarını çevreleyen kuşak detayı

Fotoğraf 17: Çoban Mustafa Paşa Camii
Son Cemaat Yeri Kubbe Süslemesi

Fotoğraf 18: Pertev Paşa Camii
Son Cemaat Yeri Kubbe Süslemesi

Fotoğraf 19: Çoban Mustafa Paşa Camii
Mihrabiye Detayı

Fotoğraf 20: Pertev Paşa Camii
Son Cemaat Yeri Tonoz Süslemesi

GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE İZMİT PERTEV PAŞA CAMİLERİNİN KALEM İŞİ SÜSLEMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

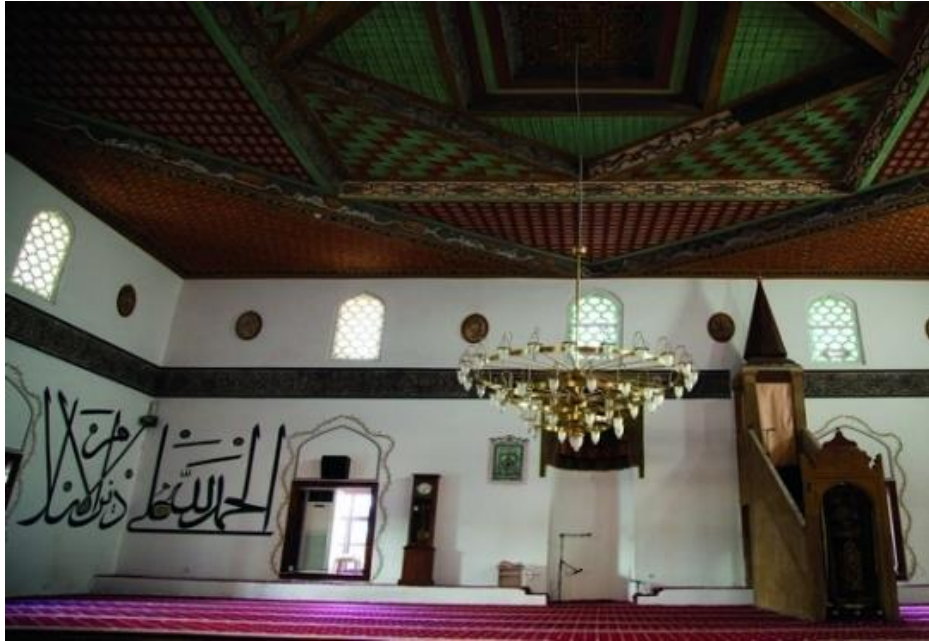
Fotoğraf 21: Bozüyük Kasımpaşa Camii Kubbe ve Kubbe Geçişleri (bilecik.com.tr)

Fotoğraf 22: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camii Kubbesi (Sinan Doğan)

Fotoğraf 23: Erzurum Lala Paşa Camii Kubbesi (wowturkey.com)

Fotoğraf 24: Bilecik Rüstem Paşa Camii İç Mekan (bilecik.com.tr)